

Αναστασία Γ. Γιαγκάκη

Η Σπιναλόγκα μέσα από τη μελέτη της κεραμικής: συνέχειες και ασυνέχειες

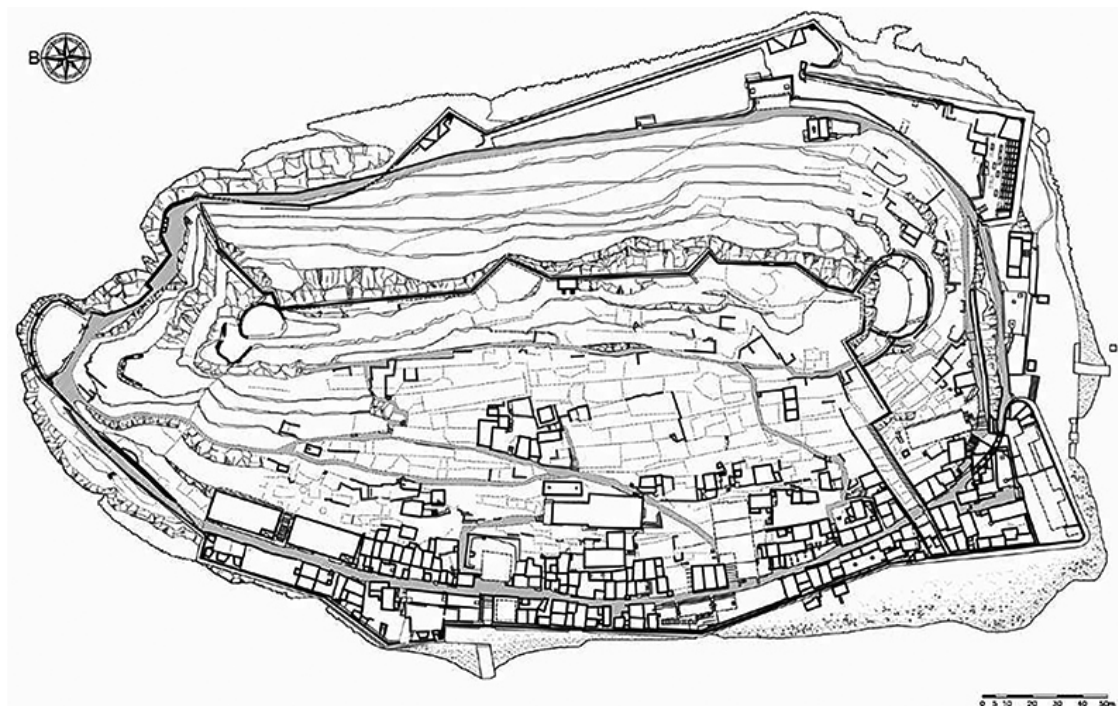
ABSTRACT

As part of projects carried out on Spinalonga since 1997 and continuing to the present day, a significant amount of pottery has been collected on the island. Study of it is still in progress; preliminary classification provides information on the occupation of the area during the Byzantine, Venetian, Ottoman and modern periods, although it is clear from the pottery that there are some discontinuities. Of particular interest is the material from the Byzantine period, as it provides evidence for use of the site during a period for which there are no clearly dated archaeological remains. For example, interesting observations arise from the pottery – mainly amphorae – dating from the transitional period and the Middle Byzantine period. The most characteristic examples of glazed pottery date mainly from the second Venetian period onwards. Most of the sherds date from the Ottoman period and the 20th century, for which archival sources and architectural remains also provide ample evidence on Spinalonga. However, the different types of pottery belonging to the same periods allow observations on communication between the island and areas inside and beyond Crete. Examples of Italian, Western European and Asia Minor productions have been identified, as well as others from workshops in present-day mainland Greece. Other ceramics can be linked to local Cretan production. Also, based on the ceramic forms attributed to specific periods, as well as the uses with which they are associated, some initial information about the activities practiced on the island in each period can be obtained. In any case, study of this material complements the data obtained from study of the surviving buildings and their architecture, offering a picture of the inhabitants' daily life over time.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Σπιναλόγκα, κεραμική, βυζαντινή περίοδος, βενετοκρατία, οθωμανική περίοδος, αμφορείς, εφυσιαλωμένα αγγεία, μαγειρικά σκεύη, δεύτερη χρήση κεραμικής, εμπόριο, καθημερινή ζωή

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η νησίδα Σπιναλόγκα (Εικ. 1), στη βόρεια είσοδο του κόλπου της Ελούντας, έκτασης 85 στρεμμάτων, γνώρισε διαφορετικά είδη κατοίκησης μέσα στους αιώνες, αποτελώντας είτε στρατιωτική βάση για τους Βενετούς λόγω της στρατηγικής της θέσης, από τα τέλη του 16ου αι. και έως το 1647, είτε μικρό προσφυγικό οικισμό για κατοίκους της Κρήτης που συμβιούσαν εκεί μαζί με ολιγάριθμο στράτευμα έως την οριστική κατάληψη της Σπιναλόγκας από τους

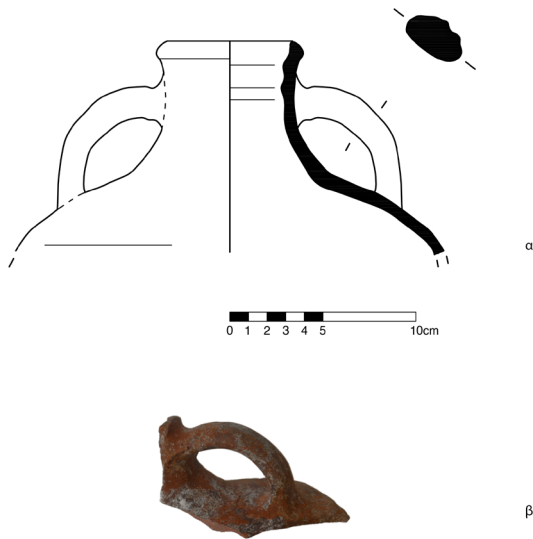
Εικ. 1. Σπιναλόγκα: τοπογραφικό σχέδιο (από: Μοσχόβη 2012, 314, εικ. 1).

Οθωμανούς το 1715, είτε κατόπιν μουσουλμανικό χωριό στα όρια μιας στρατιωτικής βάσης που άκμασε ιδιαίτερα από τα μέσα και έως τα τέλη του 19ου αι., είτε χώρο περίθαλψης και εκτοπισμού των λεπρών από το 1903 έως το 1957 (Μοσχόβη 2005, 15-33· Αρακαδάκη 2010, 136-140· Σωρού 2010, 192-194, 232-242, 268· Σωρού 2011, 373-388· Μοσχόβη 2012, 313-314· Σωρού 2013, 121-154). Επιπλέον, ο ναός του Αγίου Νικολάου που χρονολογείται την πρώτη περίοδο της βενετοκρατίας προσδιορίζει τη χρήση της νησίδας και νωρίτερα (Gerola 1932-1940, 523-523· Αρακαδάκη 2001, Β', 216-229· Μοσχόβη 2005, 56-57· 2012, 314). Ο χώρος διακρίνεται για τα ισχυρά τείχη της περιόδου της δεύτερης βενετοκρατίας στην Κρήτη, τα οποία την κατέστησαν ένα από τα σημαντικότερα οχυρά της Βενετίας στη Μεσόγειο (Gerola 1906, 570-612· Αρακαδάκη 2001· Μοσχόβη 2005, 15-22, 40-60· Ανδριανάκης 2018, 47, 50), και για τα κτήρια του οικισμού της οθωμανικής περιόδου και της εποχής λειτουργίας του Λεπροκομείου (Μοσχόβη 2005, 15-33, 43-56).

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗ ΣΠΙΝΑΛΟΓΚΑ

Στη Σπιναλόγκα (Εικ. 1), στο πλαίσιο έργων που πραγματοποιούνται στη νησίδα από το 1997 και συνεχίζονται έως σήμερα¹ (Μοσχόβη 2005, 42-64· 2015, 655-660) έχει συγκεντρωθεί μια σημαντική ποσότητα κεραμικής που χρονολογείται από τη βυζαντινή και έως τη σύγχρονη εποχή. Η μελέτη της έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς από αυτή μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για ιστορικές περιόδους, για τις οποίες τα αρχαιολογικά κατάλοιπα στο νησί είναι περιορισμένα, αλλά και να συμπληρώσουμε το «παζλ» για την καθημερινή ζωή στο νησί στη

¹ Υπουργείο Πολιτισμού (13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΤΔΠΕΑΕ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου). Για τα έργα αυτά: Μοσχόβη 2012, 395-403· Μοσχόβη 2015, 649-660.

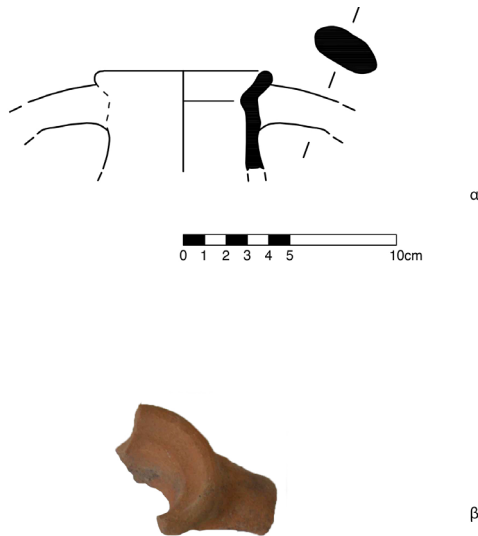
Εικ. 2α-β. «Σφαιρικός αμφορέας».

διάρκεια εποχών για τις οποίες υπάρχουν και άλλα αρχαιολογικά και ιστορικά τεκμήρια. Ειδικότερα, η μελέτη της κεραμικής είναι σε εξέλιξη,² όμως η πρώτη καταγραφή του υλικού παρέχει πληροφορίες για κατοίκηση στην περιοχή στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, της εποχής της βενετοκρατίας και της οθωμανικής και σύγχρονης εποχής, αν και, όπως θα φανεί στη συνέχεια, διαφαίνεται από την κεραμική ότι μπορούν να διακριθούν ορισμένες ασυνέχειες ως προς τη χρήση του χώρου.

ΠΡΩΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (4ΟΣ-ΤΡΙΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 9ΟΥ ΑΙ.)

Ως προς την κεραμική της πρώτης βυζαντινής περιόδου, με εξαίρεση μεμονωμένα όστρακα από τοίχωμα αγγείου ερυθροβαφούς κεραμικής από τη Βόρειο Αφρική και από μαγειρικά σκεύη, για τους πρώτους αιώνες της πρώτης βυζαντινής περιόδου στην Κρήτη η προκαταρκτική έρευνα στην κεραμική από τη Σπιναλόγκα δεν παρέχει περισσότερες πληροφορίες. Σαφείς ενδείξεις προέρχονται από τη μελέτη ορισμένων αμφορέων. Ορισμένα όστρακα εντάσσονται στην ευρύτετη ομάδα των λεγόμενων «σφαιρικών αμφορέων» (Hayes 1992, 68-71· Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 245-246· Yangaki 2005, 216· Roulou-Papadimitriou – Nodaru 2014, 874-875), που έχουν εντοπιστεί σε πολλές θέσεις του Αιγαίου και της Κρήτης και καλύπτουν την περίοδο του 7ου και του προχωρημένου 8ου αι. Χαρακτηριστικό είναι το άνω μέρος μικρού μεγέθους αμφορέα (Εικ. 2), με σκούρα ερυθρή κεραμική ύλη που έχει στενές αναλογίες με παραδείγματα από το ναυάγιο του Yassiadia I (Van Doorninck 1989, 248-250, εικ. 1, 2) και από τη Γόρτυνα (Portale – Romeo 2001, 356, πίν. LXXII, α), τα οποία θεωρούνται εισηγμένα από περιοχές του Αιγαίου, καθώς και με αταξινόμητο παράδειγμα από την Κωνσταντινούπολη του 8ου αι., ως προς τη διαμόρφωση του χείλους του (Hayes 1992, 68, εικ. 23, 11, 111, αρ. 74). Επιπρόσθετα, χείλος αμφορέα (Εικ. 3) έχει αναλογίες με αμφορέα τύπου Hayes 38 (Hayes 1992, 71, 113, αρ. 43, 177, εικ. 57, 43), του 8ου αι., με

² Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την κ. Γεωργία Μοσχόβη, τ. αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου, για την πρόσκληση και την παραχώρηση μελέτης του υλικού κεραμικής που προήλθε από τα ως άνω έργα, για τις γόνιμες συζητήσεις μας σε όλη τη διάρκεια προετοιμασίας αυτής της μελέτης και κατά την καταγραφή του υλικού, καθώς και για την παραχώρηση του τοπογραφικού της εικόνας 1. Ευχαριστώ επίσης θερμά την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου, και ειδικότερα την αρχαιολόγο κ. Χρύσα Σοφιανού, τ. προϊσταμένη της Εφορείας, για την άδεια μελέτης του υλικού, όπως και την αρχαιολόγο κ. Βασιλική Ζωγραφάκη, προϊσταμένη του Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας, καθώς και τη συντηρήτρια κ. Κλειώ Ζερβάκη, για τη διευκόλυνση της μελέτης μου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αγίου Νικολάου και για τη συντήρηση του υλικού. Ευχαριστίες εκφράζονται και στον δρα αρχαιολόγο κ. Γεώργιο Μπροκαλάκη για τη βοήθειά του κατά τη διάρκεια της μελέτης, όπως επίσης και στην κ. Σοφία Ανδριώτη για τη συνδρομή της στην καταγραφή του υλικού. Η λεπτομερής δημοσίευση του συνόλου της κεραμικής είναι υπό προετοιμασία. Στην παρούσα μελέτη δίνονται μόνο βασικά στοιχεία για χαρακτηριστικούς τύπους κεραμικής από κάθε περίοδο. Οι φωτογραφίες και τα σχέδια των οσράκων έχουν γίνει από την υπογράφουσα. Ευχαριστώ την αρχιτέκτονα κ. Δήμητρα Ταγματάρχη για την ηλεκτρονική επεξεργασία των σχεδίων.

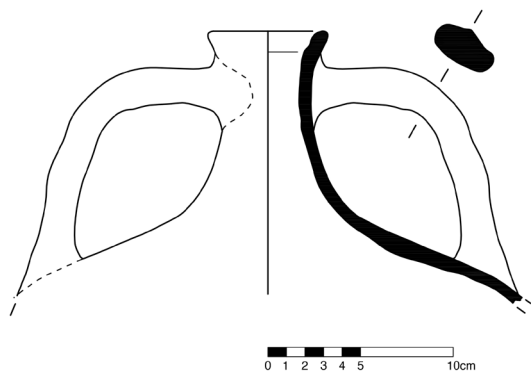

Εικ. 3α-β. Αμφορέας τύπου Hayes 38.

Εικ. 4. «Ωσειδής αμφορέας».

παράδειγμα από την Οξά (Beteinis 2021, 905-906, εικ. 5, d) να έχει επίσης αναλογίες, όπου αναγνωρίστηκαν και άλλοι τύποι της μεταβατικής περιόδου (Beteinis 2021, 905-907). Εντοπίζεται ακόμα παράδειγμα άνω τμήματος αμφορέα (Εικ. 4-5) που ως προς τη διαμόρφωση του χείλους, του λαιμού και των λαβών βρίσκει άμεσες αναλογίες με άλλους «ωσειδείς αμφορείς» από την ανατολική Κρήτη, την Ψείρα (Ρουλίου-Paradimitriou – Nodarov 2014, 875, αρ. 1, 881, εικ. 5a-b) και τον Πριναίτικο Πύργο (Hayden – Tsiropoulou 2012, 557-558, αρ. 96· Klontza-Jaklova 2014, 807, εικ. 10· Τζαβέλλα 2019, 6-7, εικ. 7, αρ. 1), οι οποίοι έχουν χρονολογηθεί στον 8ο και 9ο αι. (Πούλου – Λεοντίνη 2022, 106, εικ. 16), ενώ παρόμοιοι απαντούν και σε άλλες περιοχές της Αδριατικής και του Αιγαίου (Vroom 2017, 291-293, εικ. 4). Μάλιστα, ειδικά η διαμόρφωση των λαβών στην έκφυσή τους στον λαιμό έχει στενές αναλογίες με εκείνες του παραδείγματος από την Ψείρα. Τα υστερότερα παραδείγματα για αυτή την περίοδο είναι τα άνω τμήματα αμφορέων (Εικ. 6-7) που βρίσκουν αναλογίες με αμφορείς που αναγνωρίζονται ως επιβιώσεις του υστερορωμαϊκού τύπου 1 (LRA 1) με κυκλοφορία από τα τέλη του 8ου και μέσα στον 9ο αι.

Εικ. 5. «Ωσειδής αμφορέας» .

Εικ. 6. Αμφορέας που αποτελεί επιβίωση του υστερορωμαϊκού τύπου 1 (LRA1).

Εικ. 7. Αμφορέας που αποτελεί επιβίωση του υστερορωμαϊκού τύπου 1 (LRA1).

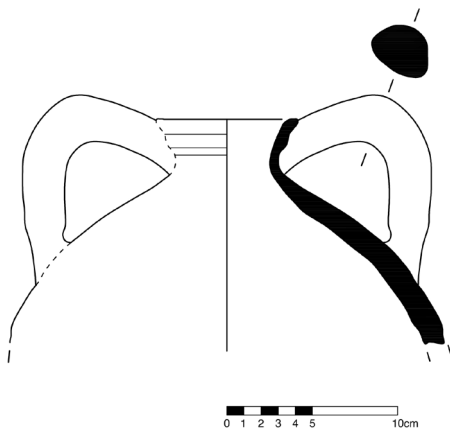

Εικ. 8. Αμφορέας Günsenin τύπου I-IV.

(Ρουλου-Paradimitriou – Nodarou 2014, 876, αρ. 3, 882, εικ. 10a-b· Πούλου – Λεοντοσίνη 2022, 106-107, εικ. 17-18), με χαρακτηριστική περίπτωση αυτή του τύπου “Bozburun 1-Yenikari 12” που απαντά κυρίως στη διάρκεια του 9ου αι. (Vroom 2017, [για συγκέντρωση των σχετικών παραδειγμάτων και βιβλιογραφία]), και ανάλογους αμφορείς στην Ψείρα (Ρουλου-Paradimitriou – Nodarou 2014, 876, αρ. 3, 882, εικ. 10a-b) και τον Πριλιάτικο Πύργο (Hayden – Tsiropoulou 2012, 557-558, αρ. 95· Klontza-Jaklova 2014, 807, εικ. 11· Τζαβέλλα 2019, 7, εικ. 8, αρ. 2). Κρίνοντας από τις διαφορετικές κεραμικές ύλες των παραδειγμάτων, φαίνεται ότι η Σπιναλόγκα εκείνη την περίοδο ήταν αποδέκτης προϊόντων από πολλές περιοχές.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (961-1204)

Η μαρτυρία της κεραμικής παρέχει κάποια στοιχεία για τη χρήση του χώρου και κατά τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο, χωρίς όμως, τουλάχιστον με τα δεδομένα του συγκεκριμένου υλικού, να δηλώνεται συνέχεια και παρατεταμένη κατοίκηση στη Σπιναλόγκα. Ειδικότερα, από τις πρώτες παρατηρήσεις προκύπτει ότι η νησίδα μετείχε στη θαλάσσια επικοινωνία με περιοχές του Αιγαίου και τη θάλασσα του Μαρμαρά, όπως προκύπτει από αμφορέα (Εικ. 8-9) που πιθανότατα θα πρέπει να αναγνωριστεί ως παράδειγμα του Günsenin τύπου I-IV αλλά και από παράδειγμα μικρότερου αμφορέα Günsenin τύπου XII (Εικ. 10), που χρονολογούνται στον 11ο αι.

Εικ. 9. Αμφορέας Günsenin τύπου I-IV.

Εικ. 10. Αμφορέας Günsenin τύπου XII.

Εικ. 11α. Θραύσμα πινάκιου με αδρεγχάρακτο διάκοσμο· 11β. Θραύσμα ανοικτού αγγείου Proto-maiolica.

Εικ. 12α-β. Θραύσμα χείλους μεσοβυζαντινής χύτρας.

(Günsenin 1989, 269-270, εικ. 2-3· Günsenin 2018, 98, εικ. 5, 112-113, εικ. 23). Από την άλλη, δείγμα (Εικ. 11α) εφυσωμένης αδρεγχάρακτης κεραμικής (Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 48, αρ. 34 [Τ. Τσανανά]) και όστρακο χύτρας (Εικ. 12) που βρίσκει αναλογίες με αντίστοιχες χύτρες από το υλικό της οικίας από την περιοχή της Αγίας Άννας στην Ελεύθερνα (Γιαγκάκη 2008, 294, πίν. 12, ε) και από την Κόρινθο (Stillwell Mackay 1967, 294, αρ. 111, 296, εικ. 4, αρ. 111) υποδεικνύουν κατοίκηση στην περιοχή στη διάρκεια του δεύτερου μισού-τέλους του 12ου αι.

ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1204-1715)

Μέσα από τη μελέτη της κεραμικής είναι ελάχιστες και οι πληροφορίες για την περίοδο της πρώτης βενετοκρατίας στη νησίδα, με εξαίρεση δείγμα “Protomaiolica Ware” (Εικ. 11β) του προχωρημένου 13ου αι. (Whitehouse 1980, 77-89· Patitucci Uggeri 1985, 397-402· Patitucci

Uggeri 1993, 9-13, 15, 34-35). Αντίθετα, πολυάριθμα είναι τα όστρακα εφυσωμένης κεραμικής που μπορούν να χρονολογηθούν στη δεύτερη περίοδο της βενετοκρατίας και κυρίως στον 16ο και 17ο αι. Πρόκειται κυρίως για θραύσματα ανοικτών αγγείων που διακοσμούνται με εγχάρακτο διάκοσμο που φέρει πρόσθετο πράσινο και ωχροκίτρινο χρώμα. Ορισμένα μπορούν να αποδοθούν σε ιταλικές παραγωγές της ύστερης εγχάρακτης (“graffita tarda”) κατηγορίας (Munarini 1990α, 145-148). Τα περισσότερα (Εικ. 13) όμως έχουν ομοιότητες με όστρακα από τη Φορτέτζα Ρεθύμνου και από την Αγία Τριάδα και τον Γαλατά της περιφερειακής ενότητας Ηρακλείου, τα οποία ακολουθούν ως προς τη διακόσμηση την «αρχαϊκή εγχάρακτη» (“graffita arcaica”) παραγωγή ιταλικών εργαστηρίων, αλλά έχει ήδη υποστηριχτεί ότι θα πρέπει να αποδο-

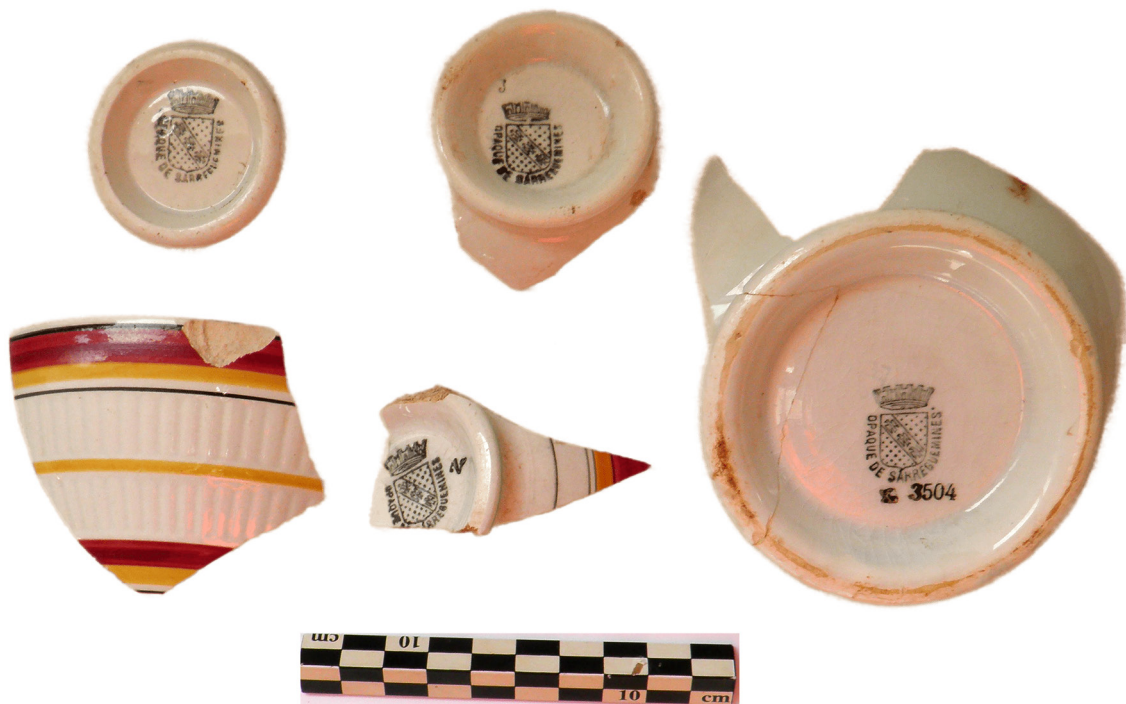

Εικ. 13. Ύστερη εγχάρακτη εφυσωμένη κεραμική, σχετιζόμενη με τοπικά εργαστήρια.

θούν σε τοπική παραγωγή της Κρήτης στον 16ο και 17ο αι. (Arcifa 2003, 448, 457· Γιαγκάκη 2012α, 77-79 [με σχολιασμένη βιβλιογραφία]· Hammond 2017, 246-249). Μάλιστα υποστηρίχτηκε ότι το Θραψανό αποτελεί κέντρο παραγωγής παρόμοιων αντικειμένων για τη συγκεκριμένη περίοδο (Hammond 2017, 246-249, 267-269). Παράλληλα απαντούν κατά την ίδια περίοδο σε περιορισμένο αριθμό και δείγματα της κεραμικής μαγιόλικα (κατηγορία: “maiolica ber[r]ettina”) (Munarini 1990β, 209) και της κεραμικής με «μαρμαρόμορφο» διάκοσμο (“Marbled Ware”) (Kontogiannis 2015, 173-198) ιταλικών εργαστηρίων.

ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ – ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ (1715-1913)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κεραμική που χρονολογείται στην Οθωμανική περίοδο, καθώς μέσα από τις πληροφορίες για τις κατηγορίες που κυκλοφορούσαν στη Σπιναλόγκα εμπλουτίζονται οι γνώσεις μας για τα εισηγμένα προϊόντα στην Κρήτη, σε μια περίοδο κατά την οποία οι έως τώρα μαρτυρίες για την κεραμική είναι εξαιρετικά περιορισμένες (βλ. συγκεντρωτικά: Γιαγκάκη 2021, 73-75, με βιβλιογραφία). Είναι για παράδειγμα αξιοσημείωτο ότι, με βάση σφραγίδες ευρωπαϊκών εργοστασίων που εντοπίζονται στην εξωτερική πλευρά ανοικτού σχήματος αγγείων, στη Σπιναλόγκα εισάγονταν από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. και μετά σκεύη από τη Μεγάλη Βρετανία, από εργοστάσιο στο Lambeth, στο νότιο Λονδίνο (Royal Doulton Company, σφραγίδα: Doulton and Co. Ltd) (Godden 1992, 149· https://www.daltondatabank.org/Chronicles/Royal_Doulton.htm [ημ. πρόσβασης: 17.08.2022]) και από τη Γερμανία (εργοστάσιο Sarreguemines, σφραγίδα: opaque de Sarreguemines, 1875-1900) (Decker – Thévenin 1992, 119-125· Decker 2001, I. 476, αρ. 13· <https://www.infofaience.com/en/marks/sarreguemines-marks> [ημ. πρόσβασης: 17.08.2022]) (Εικ. 14), καθώς και άλλα που

Εικ. 14. Θραύσματα αγγείων της παραγωγής Sarreguemines.

Εικ. 15. Θραύσματα ανοικτών αγγείων κεραμικής Τσανάκκαλε.

όλα αποτελούν παραδείγματα αγγείων με διακόσμηση λιθογραφικής εκτύπωσης (“transfer-printed”) (Coysh 1979· Γιαγκάκη 2012β, 117-118, με βιβλιογραφία). Εντοπίζονται επίσης παραγωγές από την Απουλία του 19ου αι. (*Keramik* 2010) και παραγωγές της Μικράς Ασίας από το τέλος του 18ου και μέσα στον 19ο αι., όπως αυτές της Κιουτάχειας (Carswell 1991, 49-102· Bilgi – Zambak Vermeersh 2018) (Εικ. 18), του Τσανάκκαλε (Öney 1971· Öney 1991, 103-143) (Εικ. 15) και του Διδυμοτείχου (Liaros 2018, με προγενέστερη βιβλιογραφία) (Εικ. 16), που ήδη έχουν δημοσιευθεί από άλλες θέσεις της Κρήτης (Γιαγκάκη 2021, 73-81, με βιβλιογραφία), ή παραγωγές άλλων εργαστηρίων, όπως της ύστερης γραπτής με επίχρισμα εφυσωμένης κεραμικής (γνωστής και ως “Drip-painted Ware”) (Vroom 2005, 186-187· Φλεβάρη 2012, 50-51). Οι

Εικ. 16. Κούπα κεραμικής Διδυμοτείχου.

Εικ. 17. Στάμνα από το Θραψανό.

Εικ. 18. Θραύσματα κεραμικής της Κιουτάχειας με χρήση ως πιόνια.

παραπάνω προφανώς εντάσσονται στην έντονη εμπορική δραστηριότητα που είχε αναπτυχθεί από τους μουσουλμάνους και άλλους εμπόρους και τους ναυτικούς που είχαν εγκατασταθεί τότε στη νησίδα (Μοσχόβη 2005, 10, 22-27· Σωρού 2013, 121-154). Μεταξύ των αποθηκευτικών αγγείων εντοπίζονται «κουρούπια», δηλαδή πιθάρια μεσαίου μεγέθους, και στάμνες (Εικ. 17) που μπορούν να αποδοθούν σε εργαστήριο του Θραψανού (Ψαροπούλου – Σημαντηράκης 2007, 57). Ως προς τα μαγειρικά σκεύη, εντοπίζονται παραδείγματα των ευρέως διαδεδομένων, από το δεύτερο μισό του 19ου αι. και μετά, τσουκαλιών της Σίφνου (Τρούλλος 1991, 34· Λιάρος 2009, 18-19). Δεν λείπουν και παραδείγματα αγγείων που θα πρέπει να αποδοθούν σε κρητικά εργαστήρια. Ενδιαφέρουσα είναι η ποικιλία των καπνοσυρίγγων (Εικ. 19) που αποτελούν παραδείγματα πολλών διαφορετικών τύπων (Robinson 1985, 149-203· Βασιλάκης 2016, 288-290, εικ. 19-21), δηλώνοντας τη διάδοση της συνήθειας από το πρώτο μισό του 18ου αι. και μέσα και στον 19ο αι.

Εικ. 19. Διάφοροι τύποι καπνοσυρίγγων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η μελέτη της κεραμικής συμπληρώνει τα στοιχεία που προκύπτουν από τη μελέτη των ιστάμενων κτηρίων. Τα πρώτα στοιχεία από τη μελέτη της κεραμικής μεσαιωνικών και νεότερων χρόνων από τη Σπιναλόγκα δείχνουν ότι ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το υλικό της βυζαντινής περιόδου, καθώς παρέχει στοιχεία για τη χρήση του χώρου στη διάρκεια μιας περιόδου, για την οποία δεν υπάρχουν άλλα σαφώς χρονολογημένα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Για τους πρώτους αιώνες της πρώτης βυζαντινής περιόδου τα πιο πολλά στοιχεία προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή δυτικά του Αγίου Νικολάου, υποδεικνύοντας ενδεχομένως το κέντρο της κατοίκησης για την περίοδο αυτήν. Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις προκύπτουν από τα όστρακα που χρονολογούνται στη μεταβατική περίοδο και τους μεσοβυζαντινούς χρόνους: Στον χώρο εντοπίστηκαν αμφορείς που απαντούν και σε άλλες θέσεις της Κρήτης, ιδίως της ανατολικής, και χαρακτηρίζουν τον προχωρημένο 7ο, τον 8ο και τον 9ο αι. Μάλιστα, η Σπιναλόγκα εμφανίζει κοινό «ορίζοντα» κεραμικής για αυτή την περίοδο με θέσεις όπως η Οξιά, ο Πρινιάτικος Πύργος και η Ψείρα, ιδίως με τις δύο τελευταίες, αποτελώντας μία θέση στα βόρεια του κόλπου του Μεραμπέλλου που προστίθεται στις υπόλοιπες νοτιότερα, ενισχύοντας τον ενεργό ρόλο του κόλπου στην κυκλοφορία προϊόντων κατά τη μεταβατική περίοδο στην ανατολική Κρήτη και θέτοντας ερωτήματα ως προς τον χαρακτήρα της κατοίκησης στη νησίδα τότε (βλ. παρακάτω). Από την άλλη, με εξαίρεση μεμονωμένα τεκμήρια του 12ου και του 13ου αι., χαρακτηριστικά δείγματα κυρίως εφυσωμένης κεραμικής χρονολογούνται από την εποχή της δεύτερης βενετοκρατίας και μετά, μέσα στον 16ο και 17ο αι. Το μεγαλύτερο μέρος των οστράκων που αντιπροσωπεύουν όλες τις βασικές «λειτουργικές κατηγορίες» (*functional categories*) κεραμικής (Peña 2007, 20) αφορά την εποχή της οθωμανικής περιόδου, ιδίως του δεύτερου μισού του 18ου και του 19ου αι., για την οποία ούτως ή άλλως οι μαρτυρίες των αρχειακών πηγών και των αρχιτεκτονικών καταλοίπων είναι πολλές. Όμως τα διαφορετικά είδη αγγείων που εντάσσονται σε αυτές τις περιόδους επιτρέπουν παρατηρήσεις για την επικοινωνία του νησιού με περιοχές εντός και εκτός Κρήτης. Εντοπίζονται, όπως σημειώθηκε, παραδείγματα τόσο παραγωγών της ιταλικής χερσονήσου, της δυτικής Ευρώπης, της Μικράς Ασίας, αλλά και άλλα που μπορούν να αποδοθούν σε τοπική παραγωγή. Υπολείπεται η μελέτη του υλικού για το πρώτο μισό του 20ού αι. που σχετίζεται και με μια ιδιαίτερη χρήση του χώρου. Τα παραπάνω υποδηλώνουν επιμέρους ασυνέχειες στη χρήση του χώρου κατά την πρώτη και δεύτερη βυζαντινή περίοδο, και ότι την πρώτη περίοδο βενετοκρατίας, με απουσία στοιχείων για την περίοδο της αραβοκρατίας, διαδέχεται μια περίοδος συνέχειας από τον 16ο αι. και μέχρι τα μέσα του 20ού αι., ως αποτέλεσμα της ανέγερσης του σημαντικού προμαχωνικού οχυρού που δημιούργησε συνθήκες ασφάλειας στον χώρο.

Η συστηματική καταγραφή του υλικού μπορεί να προσφέρει ενδιαφέρουσες όψεις της καθημερινότητας των κατοίκων σε βάθος χρόνου, ακόμα και βάσει αυτής της προκαταρκτικής μελέτης, με βάση τα σχήματα της κεραμικής που αποδίδονται σε κάθε περίοδο και τις χρήσεις με τις οποίες αυτά συσχετίζονται. Ειδικότερα, για την οθωμανική περίοδο είναι σαφές ότι πήλινα σκεύη κάλυπταν όλες τις βασικές καθημερινές ανάγκες για τη μεταφορά, την αποθήκευση, την προετοιμασία, την παράθεση και την κατανάλωση της τροφής, προφανώς ενισχύοντας από τη δική τους σκοπιά τον περισσότερο ανεπτυγμένο οικιστικό και μόνιμο χαρακτήρα της κατοίκησης

στην περιοχή (βλ. παραπάνω καθώς και: Μοσχόβη 2012, 313-314· Σωρού 2010, 192-194, 232-242, 268· Σωρού 2013, 121-154· Μοσχόβη 2015, 654-657). Τα έως τώρα στοιχεία για την κεραμική της περιόδου της βενετοκρατίας υποδηλώνουν μια έμφαση στα σκεύη σερβιρίσματος και κατανάλωσης της τροφής. Για την περίοδο της πρώτης και δεύτερης βυζαντινής περιόδου κυρίως εντοπίζονται αγγεία μεταφοράς, με ελάχιστα δεδομένα σχετικά με μαγειρικά σκεύη και αγγεία παράθεσης της τροφής, ενδεχομένως υποδηλώνοντας τον μη μόνιμο χαρακτήρα χρήσης της περιοχής. Συνεπώς είναι ενδεικτική της μη μόνιμης ενδεχομένως φύσης της κατοίκησης η παρατήρηση ότι τα σχετικά τμήματα αμφορέων προήλθαν από το εσωτερικό πηγαδιού που βρίσκεται ανατολικά της Porta Maestra του φρουρίου και συγκεκριμένα στο ανατολικό άκρο του ανοικτού χώρου. Η ερμηνεία ότι απορρίφθηκαν εκεί στη διάρκεια μεταγενέστερων καθαρισμών του γειτονικού υπέργειου χώρου, δεν φαίνεται πιθανή, δεδομένου ότι: Σε αυτή την περίπτωση το πηγάδι προφανώς θα έπρεπε να βρίσκεται σε αχρησία, οπότε και μια τέτοια βιαστικής φύσης απόρριψη στο άδαιο εσωτερικό του θα απέτρεπε τη διατήρηση του άνω μέρους τους, από τον ώμο και έως και το χείλος σε ακέραιη μορφή. Άλλωστε μαζί με αυτούς δεν συλλέχθηκαν άλλα είδη αγγείων. Πιο πιθανό φαίνεται οι αμφορείς να είχαν σε αυτή την περίπτωση μια διαφορετική της αρχικής τους, μια δεύτερη, χρήση ως αγγεία για την άντληση πόσιμου νερού από το εν λόγω πηγάδι όσο αυτό ήταν σε λειτουργία, κατά τη διάρκεια της οποίας προφανώς ατυχείς χειρισμοί είχαν ως αποτέλεσμα την απόθεσή τους στο εσωτερικό του, με το νερό να αποτρέπει τον πλήρη θρυμματισμό τους. Αμφορείς άλλωστε χρησίμευαν για την άντληση νερού, όπως έχει προκύψει από την ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων από συγκεκριμένες θέσεις (Peña 2007, 136-137· Γιαγκάκη 2018, 144-145), με χαρακτηριστική μέχρι τώρα για την Κρήτη και για την ίδια περίπου περίοδο αυτήν των αμφορέων της δεξαμενής που ερευνήθηκε στην αρχαία Ελεύθερνα (Τομέας II) (Τσιγωνάκη – Γιαγκάκη 2015, 438-440). Σε αυτή την περίπτωση ερμηνείας, οι αμφορείς από τη Σπιναλόγκα προφανώς υποδηλώνουν ότι μικρή ομάδα ανθρώπων, πιθανόν φρουρών, διέμενε για συγκεκριμένο διάστημα στον χώρο με στόχο την εποπτεία της ευρύτερης περιοχής. Περαιτέρω ανασκαφική έρευνα μπορεί να επιβεβαιώσει τη λειτουργία της νησίδας ενδεχομένως ως παρατηρητηρίου κατά τη διάρκεια του 8ου και 9ου αι., πριν τη μετατροπή της κατά την ύστερη βενετοκρατία σε στρατιωτική βάση.

Παράλληλα, σε μια τέτοια νησίδα, η ιστορία της οποίας κινεί το ενδιαφέρον και πυροδοτεί το συναίσθημα, καθώς αποτέλεσε τόπο κατοίκησης, στρατόπεδο, καταφύγιο, ορμητήριο, εμπορικό και ναυτιλιακό κέντρο, τόπο περίθαλψης και απομόνωσης, πηλίνα αντικείμενα, όπως τα λυχνάρια και οι κηροστάτες (για πηλινους κηροστάτες: Μότσιανος – Μπίντση 2011, 161-162, αρ. 45-47), τα πιόνια³ (Εικ. 18) και οι καπνοσύριγγες (ενδεικτικά: Robinson 1985· Καμπάνης 2003, 80-91· Βασιλάκης 2018, 835-851) (Εικ. 19), μας μεταφέρουν πρόσθετες ζωντανές εικόνες της καθημερινής ζωής των κατοίκων της Σπιναλόγκας, κυρίως για τον 18ο και τον 19ο αι., οι οποίοι επιθυμούσαν αντίστοιχα να παρατείνουν τη δραστηριότητά τους μέσα στη νύχτα, και να παίξουν ή να καπνίσουν. Ειδικά τα όστρακα που αναγνωρίζονται ως πιόνια δηλώνουν τη συνέχεια και κατά την οθωμανική περίοδο μιας δραστηριότητας των κατοίκων του νησιού που έχει υποστηριχτεί πως ήταν προσφιλής κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας (Σάλιακα 2015,

³ Αυτή είναι η ερμηνεία που προτείνεται για τη δεύτερη χρήση εξαιρετικά μικρού μεγέθους οστράκων από αγγεία της κεραμικής από την Κιουτάχεια που έχουν κατά τέτοιον τρόπο δεχτεί επεξεργασία στις ακμές τους ώστε να έχουν κυκλικό σχήμα.

667-668), των ομαδικών παιχνιδιών, αποτελώντας διαφορετική έκφανση μιας συνήθειας που έχει αποτυπωθεί με άλλες μορφές στο φυσικό και δομημένο περιβάλλον της νησίδας (Σάλιακα 2015, 661-669). Συμπληρώνουν το «σετ» παιχνιδιών στρατηγικής: από επιφανειακές λαξεύσεις σε σκληρούς λίθους και βράχους σε ουσιαστικές τροποποιήσεις ψημένων πήλινων αγγείων. Όλα μέσα από τον μόχθο και την επιμονή που απαιτούνταν για τη δημιουργία τους τονίζουν την ανάγκη και την αγάπη των κατοίκων για στιγμές ευγενούς άμιλλας και κοινωνικοποίησης σε ένα ευρύτερο περιβάλλον καθημερινής προσπάθειας, στο πλαίσιο της οποίας ακόμα και τα παιχνίδια προέκυψαν από δεύτερη ή νέα χρήση υφισταμένων υλικών. Ευρήματα όπως αυτά ή όπως οι αμφορείς της μεταβατικής και μεσοβυζαντινής περιόδου σε δεύτερη χρήση, εκτός του ότι αποτελούν εκφάνσεις των περίπλοκων σταδίων του «κύκλου ζωής» των αντικειμένων (Peña 2007, 54, 56-60· Γιαγκάκη 2018, 138, 141-142, 159· Yangaki, υπό έκδοση) παράλληλα υποδεικνύουν τη στενή σύνδεση των χρηστών τους με το δομημένο και φυσικό περιβάλλον, τα ακίνητα και τα κινητά πράγματα της νησίδας σε βάθος χρόνου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μ. Γ. Ανδριανάκης (2018), «Οι οχυρώσεις της Κρήτης κατά τη Βενετοκρατία (1204-1669)», *Έρευνα. Περιοδική Έκδοση Λόγου και Τέχνης*, περ. Β', 44.5 (2018), 28-53.
- Μαρία Αρακαδάκη (2001), *Το φρούριο της Σπιναλόγκας (1571-1715). Συμβολή στη μελέτη των επάκτιων και νησιωτικών οχυρών της Βενετικής Δημοκρατίας*, τ. Α': Ιστορική ανάλυση, τ. Β': Αρχιτεκτονική τεκμηρίωση, Άγιος Νικόλαος Κρήτης.
- Μαρία Αρακαδάκη (2010), «Βενετοκρατία (1204-1715)», Βίλλυ Αποστολάκου – Μαρία Αρακαδάκη – Μ. Δ. Δερμιτζάκης – Χαρά Ντρίνια – Μ. Κλώντζας – Γεωργία Μοσχόβη – Μαρία Σωρού (επιμ.), *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του. Δημοτικά Διαμερίσματα: Βρουχάς, Ελούντα, Ζένια, Καλό Χωριό, Κριτσά, Κρούστα, Μέσα και Έξω Λακκώνια, Λίμνες, Λούμας, Ποτάμοι, Πρίνα, Σκινιάς. Περιήγηση στο χώρο και στο χρόνο*, Άγιος Νικόλαος, 121-144.
- Ν. Βασιλάκης (2016), «Κεραμική μεταβυζαντινής περιόδου από την Πάτρα και τεκμήρια τοπικών κεραμικών Εργαστηρίων», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', 37 (2016), 277-296.
- Ν. Βασιλάκης (2018), «Πήλινες καπνοσύριγγες και λουλάδες ναργιλέ από το Κάστρο Πάτρας», Ελένη Ζυμή – Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου – Μαρία Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1). Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα, 835-851.
- Αναστασία Γ. Γιαγκάκη (2008), «Η κεραμική από το Βυζαντινό οικοδομικό σύνολο στο Πυργί της Ελεύθερνας», Α. Καλπαξής (επιμ.), *Ελεύθερνα, τομέας II, 3. Το Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*, Ρέθυμνο, 189-307.
- Αναστασία Γιαγκάκη (2012α), «Εγχάρακτη κεραμική εμπλουτισμένη με χρώμα: εισηγμένες και εγχώριες παραγωγές», Αναστασία Γιαγκάκη – Όλγα Γκράτζιου (επιμ.), *Εκπαιδευτική Συλλογή Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής. Κατάλογος*, Ρέθυμνο, 77-79.
- Αναστασία Γιαγκάκη (2012β), «Κεραμική από την Αγγλία», Αναστασία Γιαγκάκη – Όλγα Γκράτζιου (επιμ.), *Εκπαιδευτική Συλλογή Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής. Κατάλογος*, Ρέθυμνο, 117-118.
- Αναστασία Γ. Γιαγκάκη (2018), «Τὰ δὲ σκεύη πάντα μὴ ὁμοειδῶς ἀλλήλοις διεσχηματίσθω, ἀλλὰ τὸ μὲν πῖθος, τὸ δὲ ἀμφορεύς, ἕτερον δὲ πινάκιον...: Κεραμικά και οι χρήσεις τους», Αναστασία Γ. Γιαγκάκη – Αγγελική Πανοπούλου (επιμ.), *Το Βυζάντιο χωρίς λάμψη. Τα ταπεινά αντικείμενα και οι χρήσεις τους στον καθημερινό βίο των Βυζαντινών*, Αθήνα, 111-171.

- Αναστασία Γ. Γιαγκάκη (2021), «Ιστορίες αγγείων της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη με βάση τα εντοιχισμένα κεραμικά: Ενδεικτικές μελέτες-περίπτωσης από το Λασιθί», Αναστασία Παπαδία-Λάλα – Μαρία Δ. Ευθυμίου – Παρασκευάς Κονόρτας – Δ. Μ. Κοντογεώργης – Κατερίνα Κωνσταντινίδου – Ή. Μαντούβαλος – Βάσω Σειρηνίδου (επιμ.), *Ο Νέος Ελληνισμός: οι κόσμοι του και ο Κόσμος / Αφιέρωμα στην Καθηγήτρια Όλγα Κατσιαρδή-Hering*, Αθήνα, 73-90.
- Π. Καμπάνης (2003), «Πήλινες πίπες καπνού: Τεχνολογία και διακόσμηση», *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*, 10, 80-91.
- Ν. Λιάρος (επιμ.) (2009), *Μουσείο Παραδοσιακής Κεραμικής Τήνου. Οδηγός Έκθεσης*, Τήνος.
- Γεωργία Μοσχόβη (2005), *Σπιναλόγκα*, Αθήνα.
- Γεωργία Μοσχόβη (2012), «Ο οχυρωμένος οικισμός της Σπιναλόγκας. Σύγχρονες χρήσεις», Αριστέα Καββαδία-Σπονδύλη – Π. Δαμούλος (επιμ.), *Η οχυρωματική αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο μεσαιωνικός οικισμός Αναβάτου Χίου. Χίος, 26-28 Σεπτεμβρίου 2008. Πρακτικά*, Χίος, 395-403.
- Γεωργία Μοσχόβη (2015), «Το έργο ανάδειξης, προστασίας και λειτουργίας της νησίδας Σπιναλόγκας: 2011-2013», Παυλίνα Καρανασάση – Αναστασία Τζιγκουνάκη – Χριστίνα Τσιγωνάκη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3, Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, τ. Β', Χανιά – Ρέθυμνο – Λασιθί, Ρέθυμνο, 649-660.
- Ι. Μότσιανος – Έλενα Μπίντση (2011), *Μια ιστορία από φως στο φως. Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης, 31 Οκτωβρίου 2011-11 Ιουνίου 2012*, Θεσσαλονίκη.
- Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή (1999), *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων*, Αθήνα.
- Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου (2001), «Βυζαντινή κεραμική από τον ελληνικό νησιωτικό χώρο και από την Πελοπόννησο (7ος-9ος αι.): μία πρώτη προσέγγιση», Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, ΕΙΕ/ΙΒΕ Διεθνή Συμπόσια 9, Αθήνα, 231-266.
- Ναταλία Πούλου – Μαρία Λεοντσίνη, «Δίκτυα, συνδετικότητα και υποδομές ανεφοδιασμού στο Αιγαίο και το Ιόνιο πέλαγος (7ος-9ος αιώνες)», Ναταλία Πούλου (επιμ.), *Δίκτυα και Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη, 73-35.
- Ευανθία Σάλιακα (2015), «Παίζοντας στον χρόνο: Παιχνίδια στρατηγικής και δεξιολογίας στη Σπιναλόγκα», Παυλίνα Καρανασάση – Αναστασία Τζιγκουνάκη – Χριστίνα Τσιγωνάκη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3, Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, τ. Β', Χανιά – Ρέθυμνο – Λασιθί, Ρέθυμνο, 661-669.
- Μαρία Σωρού (2010), «Από την οθωμανική κατοχή (1647-1898) στην αυτονομία και την ένωση με την Ελλάδα (1898-1913)», Βίλλυ Αποστολάκου – Μαρία Αρακαδάκη – Μ. Δ. Δερμιτζάκης – Χαρά Ντρίνια – Μ. Κλώντζας – Γεωργία Μοσχόβη – Μαρία Σωρού, *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του. Δημοτικά Διαμερίσματα: Βρουχάς, Ελούντα, Ζένια, Καλό Χωριό, Κριτσά, Κρούστας, Μέσα και Εξω Λακκώνια, Λίμνες, Λούμας, Ποτάμοι, Πρίνα, Σκινιάς. Περιήγηση στο χώρο και στο χρόνο, Άγιος Νικόλαος*, 189-296.
- Μαρία Σωρού (2011), «Η διεθνής ειρηνευτική δύναμη στο Μεραμπέλο (Άγιο Νικόλαο και Σπιναλόγκα) από το 1897 μέχρι το 1899», *Ι' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Γ1, Χανιά, 373-388.
- Μαρία Σωρού (2013), «Η Σπιναλόγκα των οθωμανικών χρόνων», *Κρητικά Χρονικά*, ΛΓ' (2013), 121-154.
- Έλλη Τζαβέλλα (2019), «Πρινατικός Πύργος ένα λιμάνι της ανατολικής Κρήτης. Οι μαρτυρίες των αμφορέων της μεταβατικής περιόδου (7ος-9ος αι.): Μία πρώτη προσέγγιση», *Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies, Heraklion 21-25.9.2016*, Ηράκλειο, 1-22.
- Α. Γ. Τρούλλος (1991), *Η Αγγειοπλαστική στο νησί της Σίφνου. Παλαιοί και σύγχρονοι αγγειοπλάστες. Μεταναστεύσεις σ' όλη την Ελλάδα*, Σίφνος.
- Χριστίνα Τσιγωνάκη – Αναστασία Γ. Γιαγκάκη (2015), «Οι αρχαιολογικές έρευνες του Τομέα ΙΙ στις

- Δεξαμενές της Ελεύθερνας και η μαρτυρία της κεραμικής», Παυλίνα Καρανασάση – Αναστασία Τζιγκουνάκη – Χριστίνα Τσιγωνάκη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης. Πρακτικά 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, τ. Β', Χανιά – Ρέθυμνο – Λασιθί, Ρέθυμνο, 429-448.
- Λουκία Φλεβάρη (2012), «Γραπτή με επίχρυσμα κεραμική», Αναστασία Γιαγκάκη – Όλγα Γκράτζιου (επιμ.), *Εκπαιδευτική Συλλογή Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής. Κατάλογος*, Ρέθυμνο, 50-51.
- Μπέττυ Ψαροπούλου – Ν. Σημαντηράκης (2007), *Θραψανό: Χωριό των αγγειοπλαστών*, Αθήνα.
- Lucia Arcifa (2003), "Osservazioni sulle ceramiche fini di età veneziana e turca da Haghia Triada", *Creta Antica*, 4 (2003), 437-461.
- N. Beteinis (2021), "The Mount Oxa Survey (East Crete): The Byzantine Amphorae", P. Petridis – Anastasia G. Yangaki – N. Liaros – Elli-Evangelia Bia (επιμ.), *12th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics. Proceedings*, τ. 2, National Hellenic Research Foundation, Institute of Historical Research, Research Series 10, Athens, 903-907.
- Hülya Bilgi – Idil Zambak Vermeersch (2018), *Kütahya. Sadberk Hanım Museum Kütahya Tiles and Ceramics Collection*, Istanbul.
- J. Carswell (1991), "Kütahya Tiles and Ceramics", T. Artan (μτφρ.), *Sadberk Hanım Museum*, Istanbul, 49-102.
- A. W. Coysh (1979²), *Blue and white transfer ware, 1780-1840*, London.
- E. Decker (2001), *Sarreguemines au XIXème siècle: la faïencerie Utzschneider: 1790-1914. Contribution à une histoire des goûts et des styles au XIXème siècle*, vols 1-2, Nancy, Université Nancy II.
- E. Decker – Ch. Thévenin (1992), *Faïences de Sarreguemines: les arts de la table*, Nancy.
- G. Gerola (1906), *Monumenti Veneti nell'isola di Creta. Ricerche e descrizione fatte dal dottor Giuseppe Gerola per incarico del r. Istituto*, τ. 1.2, Venezia.
- G. Gerola (1932-1940), *Monumenti Veneti nell'isola di Creta. Ricerche e descrizione fatte dal dottor Giuseppe Gerola per incarico del r. Istituto*, τ. 4, Venezia.
- G. A. Godden (1992), *An Illustrated Encyclopaedia of British Pottery and Porcelain*, Madison.
- Nergis Günsenin (1989), "Recherches sur les amphores byzantines dans les musées turcs", V. Déroche – J.-M. Spieser (επιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine, Bulletin de Correspondance Hellénique Suppl.* 18, Athènes – Paris, 267-276.
- Nergis Günsenin (2018), "La typologie des amphores Günsenin. Une mise au point nouvelle", *Anatolia Antiqua*, 26 (2018), 89-124.
- M. Hammond (2017), "Byzantine to Ottoman Pottery", L. V. Watrous – D. M. Buell – Eleni Kokinou – P. Souplos – A. Sarris – Sabine Beckmann – G. Rethemiotakis – Lee Ann Turner – S. Gallimore – M. D. Hammond – Kapua Iao – Amy Heimroth – B. Erickson, *The Galatas Survey. Socio-Economic and Political Development of a Contested Territory in Central Crete during the Neolithic to Ottoman Periods*, Prehistory Monographs 55, Philadelphia, Pennsylvania, 241-269.
- Barbara J. Hayden – Metaxia Tsipopoulou (2012), "The Priniatikos Pyrgos Project. Preliminary Report on the Rescue Excavation of 2005-2006", *Hesperia*, 81 (2012), 507-584.
- J. W. Hayes (1992), *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, τ. 2, *The Pottery*, Princeton – Washington DC.
- Keramik aus Südtalien. Ceramiche Ceramics Apulien Basilikata Kalabrien Kampanien* [κατάλογος έκθεσης], Zürich 2010.
- Vera Klontza-Jaklova (2014), "Transport and Storage Pottery from Priniatikos Pyrgos – Crete: A Preliminary Study", Natalia Poulou-Papadimitriou – Eleni Nodarou – V. Kilikoglou (επιμ.), *LRCW4. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry. The Mediterranean: a Market without Frontiers*, τ. 2, *British Archaeological Reports Intern. Ser.* 2616 (2), Oxford, 799-810.
- N. D. Kontogiannis (2015), "Marbled Ware in Ottoman Greece: Pottery that doesn't like itself, or pre-

- industrial kitsch?”, Joanita Vroom (επιμ.), *Medieval and Post-Medieval Ceramics in the Eastern Mediterranean – Fact and Fiction*, Medieval and Post-Medieval Mediterranean Archaeology Series 1, Turnhout, 173-198.
- N. Liaros (2018), “Late Ottoman Tableware from Didymoteicho and Some Notes on Pot’s Form, Function and Identity”, Filiz Yenişehirlioğlu (επιμ.), *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics Proceedings, 19-24 October/2015 Antalya*, τ. 2, Ankara, 203-216.
- M. Munarini (1990α), “Graffita Tarda a punta sottile”, Giuliana Ericani – Paola Marini (επιμ.), *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*, Verona, 145-148.
- M. Munarini (1990β), “Maiolica Berrettina”, Giuliana Ericani – Paola Marini (επιμ.), *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*, Verona, 209-213.
- Gönül Öney (1971), *Türk Devri Çanakkale Seramikleri. Turkish Period Çanakkale Ceramics*, Ankara.
- Gönül Öney (1991), “Çanakkale Ceramics”, T. Artan (μτφρ.), *Sadberk Hanım Museum*, Istanbul, 103-143.
- Stella Patitucci Uggeri (1985), “La protomaiolica del mediterraneo orientale in rapporto ai centri di produzione italiani”, *XXXII Corso di cultura sull’arte ravennate e bizantina. Seminario internazionale di studi su “Cipro e il Mediterraneo orientale”*, Ravenna, 23-30 marzo 1985, Ravenna, 337-402.
- Stella Patitucci Uggeri (1993), “La protomaiolica: un nuovo bilancio”, Stella Patitucci Uggeri (επιμ.), *La protomaiolica. Bilancio e aggiornamenti*, Quaderni di Archeologia Medievale 2, Firenze, 9-61.
- J. T. Peña (2007), *Roman Pottery in the Archaeological Record*, Cambridge – New York.
- Elisa Chiara Portale – Ilaria Romeo (2001), “Contentitori da trasporto”, A. Di Vita (επιμ.) *Gortina V.3. Lo scavo del Pretorio (1989-1995)*, τ. I, *I Materiali*, Monografie della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente 12, Padova, 260-410.
- Natalia Poulou-Papadimitriou – Eleni Nodarou (2014), “Transport Vessels and Maritime Routes in the Aegean from the 5th to the 9th c. AD. Preliminary Results of the EU funded ‘Pythagoras II’ Project: The Cretan Case Study”, Natalia Poulou-Papadimitriou – Eleni Nodarou – V. Kilikoglou (επιμ.), *LRCW4. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry. The Mediterranean: a Market without Frontiers*, τ. 2, *British Archaeological Reports Intern. Ser.* 2616 (2), Oxford, 873-883.
- Rebecca C. W. Robinson (1985), “Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora”, *Hesperia*, 54 (1985), 149-203.
- Theodora Stillwell-Mackay (1967), “More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth”, *Hesperia*, 36 (1967), 249-320.
- F. H. van Doorninck, Jr. (1989), “The Cargo Amphorae on the 7th Century Yassi Ada and 11th Century Serçe Limanı Shipwrecks: Two Examples of a Reuse of Byzantine Amphorae as Transport Jars”, V. Déroche – J.-M. Spieser (επιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine, Bulletin de Correspondance Hellénique Suppl.* 18, Paris – Athènes, 247-257.
- Joanita Vroom (2005), *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean – 7th to 20th Century – An Introduction and Field Guide*, Utrecht.
- Joanita Vroom (2017), “The Byzantine Web. Pottery and Connectivity Between the Southern Adriatic and the Eastern Mediterranean”, S. Gelichi – C. Negrelli (επιμ.), *Adriatico Altomedievale (VI-XI secolo). Scambi, porti, produzioni*, Studi e ricerche 4, Venezia, 285-310.
- D. Whitehouse (1980), “Proto-Maiolica”, *Faenza*, 66 (1980), 77-89.
- Anastasia G. Yangaki (2005), *La céramique des IVe-VIIIe siècles ap. J.-C. d’Eleutherna: sa place en Crète et dans le bassin égéen*, Athènes.
- Anastasia G. Yangaki (υπό έκδοση), “‘Life cycles’ of clay objects in Byzantium and their contribution to highlighting aspects of the ‘circular economy’ during historical times”, Ευστρατία Συγκέλλου – Γ. Μέριανος – Χ. Μακρυπούλιας – Μαρία Αλυσανδράτου (επιμ.), *Τμητικός Τόμος στον Ομότιμο Καθηγητή Ταξιάρχη Κόλια*.